

Смолій В.А.

Історик,

академік НАН України

Київ, Україна

[Біографія](#)

Іван Мазепа

Іван Мазепа...

В історії України важко знайти особу, навколо якої вже стільки віків точились би такі гострі суперечки, схрещувалися різні, часто полярні думки. Захоплення, різке несприйняття, замовчування - такий, щонайменше, діапазон суджень дослідників про великого гетьмана.

Справді, ряд обставин зумовив, м'яко кажучи, неоднозначність існуючих оцінок і характеристик. Що спонукало Івана Мазепу виступити проти Росії? Яке його місце серед українських гетьманів та генераторів ідеї незалежності України? Чому улюбленець Петра I, на кого сипалися царські щедроті, став його заклятим ворогом і підданий анафемі? Це лише незначне коло питань, що вимагають відповіді - правдивої, об'єктивної, зваженої, побудованої на фактах, а не на домислах чи емоціях.

Справедливості ради слід зазначити, що постать Івана Мазепи, його життя та діяльність вже з XVII століття знаходилися в полі зору не лише його найближчого оточення, але й широкої громадськості - простих людей, літописців, політичних діячів та дипломатів, кореспондентів газет - вітчизняних і зарубіжних. Існує величезна історіографічна традиція, причому з найширшим спектром думок, поглядів та оцінок цієї непересічної особистості.

Встановлено, що майбутній гетьман народився близько 1640 року (називаються й інші дати - 1629, 1634 роки) в с. Мазепинцях поблизу Білої Церкви в сім'ї українського шляхтича. Нам мало відомо про родину Мазеп. Досі не з'ясовано, хто був батько Івана, який його родовід та службова кар'єра. Значно більше знаємо про матір Марину, яка відіграла досить помітну роль у громадському та релігійному житті України того часу. Відомо також, що, крім сина, в сім'ї росла дочка Олександра. Повагу та любов до сестри, а також своїх племінників Івана Обідовського та Андрія Войнаровського Іван Мазепа проніс до станку днів. Його дитячі роки промайнули на вишках Визвольної війни українського народу XVII століття проти панування Речі Посполитої. Юнак був свідком багатьох подій, які розгорталися в 40-50-х роках на багатостраждальній землі України - походів військ Богдана Хмельницького, гучних перемог та гірких поразок, відновлення влади шляхетської Польщі на Правобережжі, поступової реставрації тут довоєнних порядків.

Природний розум і тяга до знань привели юнака в аудиторії Київського колегіуму, де він здобував освіту. Пізніше життєві дороги Мазепа змінилися. Він переїхав до Варшави, там навчався в єзуїтській школі, а через деякий час вирушив до Нідерландів, Італії, Німеччини, Франції (бував у Парижі). Своє навчання продовжував до кінця 50-х років. Саме в цей час сформувалися основні моральні принципи цієї людини, засвоїлися етичні норми та викристалізувалися ціннісні орієнтири. Всі без винятку джерела відзначають глибокий розум Мазепа, здатність глибоко розпізнавати характери, знаходити зі своїм візаві спільну мову на будь-яку тему й одночасно залишатися нерозгаданим, розсудливим, хитрим. Він був яскравим оратором і приємним співбесідником.

Послухаймо свідчення людей, які добре знали Івана Мазепа.

Генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик: "Ніхто бо не міг краще обробити людину, притягти її до себе. Не осягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробив її своєю. Небіжчик Мазепа, - писав далі Орлик, - вельми гарно провадив розмову й любо було його слухати, все одно, з ким і про що говорив".

Французький дипломат Жан Балюз: "Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може ривалізувати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших".

Освіта, здобута в Київському колегіумі та в університетських центрах західноєвропейських країн, дала йому можливість розмовляти російською, польською, латинською, італійською, французькою й татарською мовами. Жага знань не залишала гетьмана протягом усього життя. В листі Жана Балюза до свого родича (1704 р.) французький дипломат, наприклад, писав про "добірну бібліотеку" Мазепа в Батурині, "де на кожному кроці видко латинські книжки". Підбором найрізноманітніших фоліантів у бібліотеці гетьмана захоплювався Пилип Орлик. "Незабутня для мене й досі, - писав він, - величезна бібліотека небіжчика Мазепа. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи. Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було на Україні". Не довіряти свідченням цих людей ми не маємо підстав. Кожен з них добре знав ціну книгам, любив і розумівся на них.

Якої ж зовнішності був Іван Мазепа? На жаль, численні портрети й гравюри, які збереглися до наших днів, не вповні передають риси обличчя та внутрішній світ цієї людини (це переконливо показав у своїй розвідці Ілько Борщак). Тому знову звернемося до письмових свідчень сучасників. Жан Балюз нотував, що "володар Мазепа вже поважного віку, на якісь десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі та білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, й їздець із нього знаменитий". Інший сучасник-анонім зауважував, що "Мазепа був вельми негарний з обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але ваші очі полоняли його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими бруклями, довгі обвислі вуси, а понад усім цим величність, почуття гідності

й суворість, яку злагіднювала елеганція". Незважаючи на різні обставини та хронологічну віддаленість у чотири роки (1704 і 1708 рр.), незалежні один від одного джерела сходяться в одному - Іван Мазепа мав вигляд суворої й воднораз інтелігентної людини, в якій міцна будова тіла дисонувала з тонкими, білими, далеко не козацькими руками.

Мазепі не були чужими житейські радощі й насолоди. За ним з юнацьких літ повелася слава зваблювача жіночих сердець. Численні любовні історії супроводжували його упродовж багатьох років. Окремі з них явно вигадані (як, наприклад, з конем, до якого місцевий шляхтич прив'язав роздягненого Івана й випустив у степ за начебто залицяння того до дружини), інші - справді мали місце (згадаймо історію кохання сімдесятирічного гетьмана з юною Мотрею Кочубеївною).

Безперечно й те, що Іван Мазепа був справді людиною емоційної, пристрасної вдачі. Він мав ряд талантів та достоїнств: грав на бандурі, захоплювався мистецтвом, колекціонував зброю. Широко відомі поетичні спроби гетьмана, зокрема його "Дума", пісня про чайку-небогу, псалм і ряд інших поезій. Перо Івана Мазепи було відточене, душа й серце добре відчували нюанси слова. Справжнім шедевром інтимної епістолярії є листи гетьмана до Мотрі - дочки Генерального судді Василя Кочубея. Наведемо окремі з них (за Богданом Лепким):

"Моє серце кохане!

Сама знаєш, як сердечна, шалено люблю В.М., і ще нікого на світі не любив так. Моє б тее щастя і радість (було), щоб нехай їхала та жила у мене; тільки ж я уважав, який копець з того може бути, а головно при такій злості і заїлості твоїх родичів. Прошу, моя любко, не відмінйся ні в чім, як уже непоєднократ слово своє і рученьку далаєсь; а я взаємно, поки жив буду, тебе не забуду".

"Моя сердечна кохана, наймильша, найлюбезніша Мотренько!

Вперед смерті на себе сподівався, ніж такої в серцю Вашому відміни. Спомни тільки на свої слова, спомни на свою присягу, спомни на свої рученьки, котрі мені не раз давала: що мене - хоч будеш за мною, хоч не будеш - до смерті любити обіцяла. Спомни, на останок, любезну нашу бесіду, коли ти бувала у мене на покою. Нехай Бог несправедливого карає, а я, - хоч любиш, хоч не любиш мене, - до смерті кохати не перестану на злість моїм ворогам. Прошу і дуже, моє серденько, яким-небудь способом побачся зо мною: що маю з В.М. далі чинити. Бо вже не буду ворогам своїм терпіти, оконечну помсту учиню, а яку, сама побачиш.

Щасливіші мої письма, що в рученьках твоїх бувають, ніж мої бідні очі, що тебе не оглядають".

Іван Мазепа дбав про розвиток освіти та культури на Україні. Саме за його правління Київський колегіум одержав високий статус академії (1701 р.), чимало молодих людей вирушило за кордон здобувати знання в західноєвропейських університетах. Добре відоме покровительство гетьмана православної церкви. На її потреби він жертвував

великі матеріальні цінності та споруджував нові храми. На кошти Мазепа зведено ряд будов у Києво-Печерській лаврі, поставлена церква Вознесення у Переяславі та інших містах. На замовлення гетьмана мистецьки зроблена срібна плита до церкви Гробу Господнього в Єрусалимі.

Проте, безперечно, не лише завдяки цим людським якостям ім'я Івана Мазепа закріпилося на чільних сторінках вітчизняної історії. Він відомий насамперед як політичний діяч, що протягом багатьох років обіймав найвищу в козацькій державі посаду. Тому знову повернемося до його політичної біографії.

1659 рік застає його у Варшаві в ролі покоевого польського короля Яна-Казимира. Блискуча освіта, розум, особиста привабливість відкрили йому двері багатьох аристократичних родин Польщі. Як королівський придворний, він неодноразово виконує важливі політичні доручення Яна-Казимира, підтримує зв'язки з українськими гетьманами, польськими магнатами та впливовою шляхтою.

Нова сторінка відкривалася 1663 року. Мазепа залишив Яна-Казимира. Деякий час жив на Правобережжі (очевидно в батьківському маєтку). Згодом часто навідувався до резиденції правобережного гетьмана Петра Дорошенка (деякий час був навіть Генеральним писарем), а коли той почав втрачати свої позиції, перейшов до гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича. Відтоді почалося його стрімке сходження на вершину влади. Звання військового товариша, пізніше посада Генерального осавула й, нарешті, після перевороту 1687 року, гетьманська булава - основні віхи політичної кар'єри цієї людини. Про можливість альтернативних кандидатур на Коломацькій раді, хабар князю Василю Голіцину, симпатію московського двору мовити не будемо. Факт залишається фактом: Іван Мазепа став гетьманом, що задовольняло, очевидно, й козацьку старшину, і російські урядові кола (документи свідчать, що він у Москві всіх "зачарував" своєю щедрістю, вмінням владнати найделікатнішу справу).

Гетьманування Іван Мазепа почав традиційно: підписав на березі Коломака документи, що визначали місце Лівобережної України в складі Російської держави. Незабаром заклопотався розподілом майна Самойловича і розправою над своїми противниками, роздачею універсалів на нові маєтності та організацією банкетів у Батурині. Не обминув і українське поспільство. Гетьманські постанови, розпорядження страхали жорстокими карами непокірних і водночас скасовувалися найобтяжливіші податки. Новий гетьман керувався старим випробуваним принципом "батоба і пряника".

Його життєве і політичне кредо, висловлене у формулі "вміти змінити шкіру лиса, що робить засідку, на шкіру лева, що змушує тремтіти вовків", як правило, обіцяло перемоги. Але все ж були в гетьмана і помилки, причому, помилки фундаментального характеру, які відігравали рокову роль у зриві його планів та задумів. Такою помилкою була соціальна політика.

Найвища в козацькій державі посада відкрила йому якнайширші можливості для збагачення. Дрібний український шляхтич невдовзі став одним з найбільших феодалів-землевласників. У маєтностях, розкиданих по різних районах України, йому

належало близько сотні тисяч селян, а в ряді повітів Росії - двадцять тисяч кріпаків. Про казкові гетьманські багатства ширилися легенди. Вони захоплювали уяву сучасників, шукачі скарбів і сьогодні не втратили надію знайти їх залишки.

Звичайно, слід пам'ятати, що гетьман, як далекоглядний політик та адміністратор, уміло проводив свою соціальну лінію. Він прагнув регламентувати роздачу рангових маєтностей, виступав противником переходу козаків у селянський стан (універсал від 1691 р.), намагався внести деякі зміни в систему оренд і т.п. Тим самим гетьман прагнув послабити наслідки надмірного феодального визиску, що приховував далі загострення соціальних суперечностей у суспільстві.

Однак логіка суспільного розвитку була сильнішою за благородні наміри Івана Мазепи. Не випадково вперше після Визвольної війни він видав універсал (1701 р.), що узаконював дводенну панщину для селян Ніжинського полку. Над селянством Лівобережжя нависла реальна загроза закріпачення. Крім того, гетьман ніколи не співчував "заколотникам" та "злочинцям". З його наказу наймані полки жорстоко розправлялися з найменшими проявами невдоволення, придушували народні виступи та повстання.

Ідеалом суспільно-політичного устрою держави для Івана Мазепи, безперечно, була Річ Посполита: там він виріс, здобув відповідне виховання, засвоїв звичаї польської аристократії. Не випадково гетьманський двір у Батурині дуже нагадував варшавську резиденцію польських королів. Запроваджено відповідний ритуал, з'явилися молоді польські шляхтичі, яких називали "гетьманськими дворянами". У роки правління Мазепи утвердились і привілейовані групи з верхівки заможного козацтва, так звані "бунчукові товариші", "значкові товариші", "знатні військові товариші". Та чи інша особа оцінювалася не за розумовими здібностями чи військовим талантом, а за належністю до оточення гетьмана (бунчукові товариші носили за ним бунчук чи виконували ад'ютантські доручення). У небуття віддалялися демократичні козацькі традиції виборності старшини всіх рівнів і рангів. По суті, на Україні відбувалося зародження дворянства - із спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами.

Егоїстична соціальна політика привела до того, що в найвирішальніший момент широкі маси козаків і селян не підтримали планів Мазепи. В пам'яті народній залишалися ще надзвичайно свіжими спомини про панування Польщі з її шляхетською анархією, жорстоким феодальним та національно-релігійним визиском.

Новий гетьман з'явився перед Петром I, коли становище його благодійника, князя Василя Голіцина різко змінилося: за підтримку царівни Софії того заслали, конфіскували майно. Іван Мазепа сподобався молодому царю. Замість погроз і "доган" гетьман і старшина одержали грамоти на нові маєтки, багаті подарунки. З часом взаємини цих різних за становищем, віком, характером, моральними засадами людей переросли у відносини, сповнені гармонії та взаємопідтримки. Петро I мав усі підстави довіряти українському гетьману. Після багатьох років "крамол" і "зрад" з'явився підданий, який вірою і правдою служив його інтересам: доповідав про "витівки" запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки то в далекі північні райони, то в Польщу, то на південь. Цар не

залишався в боргу: на Івана Степановича "сипалися маєтки", тисячі залежних селян, коштовності, найвищі нагороди і титули. Численні листи і доноси на гетьмана, що надходили до Москви, губилися в нетрях бюрократичного апарату чи повертались у Батурин. Їх авторів чекала жорстока кара (не уникли її, як відомо, навіть генеральний суддя Василь Кочубей і полтавський полковник Іван Іскра).

Здавалося, ніщо не могло затьмарити ідилічних взаємин правителів Росії та України. Приязнь і повне довір'я звучать у листах Петра I до Івана Мазепа, вірнопідданство - у посиленнях гетьмана до царя. Жодного натяку на напруженість чи суперечності! Тому "громом серед ясного неба" став перехід Івана Мазепа на бік шведського короля Карла XII. Для Петра I це було справжнє потрясіння: людина, яка протягом багатьох років входила до його оточення і яку він, здавалося, добре знав, опинилася в таборі противника! Це стало несподіванкою і для частини старшин, не кажучи вже про рядове козацтво, міщан, православне духовенство та селянські маси.

Питання про мотиви цього кроку Івана Мазепа здавна були в центрі уваги істориків. Сам гетьман, за словами генерального писаря Пилипа Орлика, пояснював свої дії так: "...Не для приватной моей ползы, не для вышших гоноров, не для болшого обогащенія, а ни для инных яковых-нибудь прихотей, но для вас всех, под властію и региментом моим зостаючих, для жон и детей ваших, для общаго добра магки моей отчизны бедной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссийскаго, й для подвышшеня и разширеня прав и волностей войсковых, хочу тое при помощи Божей чинити, чтоб вы з жонами и детми, и отчизна с войском Запорожским так от Московской, як и от Шведской стороны не погибли". Сумніватись у правдивості свідчення особи, втаємниченої в плани Івана Мазепа, не доводиться.

Звичайно, гетьман добре знав становище у Гетьманщині, бачив поступовий, але неухильний наступ на її автономний устрій, розумів централізаторські прагнення царизму, стикався із зарозумілістю і пихатістю російських воевод, придворних чинів, їхньою зверхністю у ставленні до старшини. Був глибоко обізнаний із злиденним становищем рядового козацтва, яке тисячами гинуло далеко від рідної землі у військових походах, на будівництві каналів, зведенні фортець. Величезний податок, що часто перевищував господарські можливості, ліг на плечі селян. За словами Михайла Грушевського, "в народних масах Мазепа ніколи не був популярний, як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського правительства, пильний виконавець царських велінь, що так важко упадали на Україну".

Не збільшив любові народу і тривалий конфлікт гетьмана із Семеном Палієм - одним із організаторів визвольного руху на Правобережній Україні. Тут йшлося не лише про їхні особисті симпатії чи антипатії, не лише про заздрість Івана Мазепа до популярності фастівського полковника. Тут зіткнулися, на думку Володимира Антоновича, два полярні погляди на суспільно-політичний лад України - демократичний, козацький Палія і аристократичний, панський Мазепа. Гетьман домогся свого: Петро I прислухався до доносів улюбленця й дозволив заарештувати Палія, згодом заславши його до Сибіру.

Про причини переходу Івана Мазепа на бік шведського короля навряд чи можна мовити

однозначно. Очевидно, далися ознаки певні суспільні та моральні позиції гетьмана, його особисті образи. Повороту в політичній кар'єрі сприяла і міжнародна ситуація, що склалася на початку XVIII століття в Європі. Молодий енергійний шведський король Карл XII завдав поразки росіянам у Прибалтиці, поставив на коліна Данію, вступив на територію України та Білорусії. У Польщі був детронований Август II, королем обрали шведського ставленика Станіслава Лещінського. Здавалося, що доля відвернулася від не менш енергійного, ніж Карл, одержимого реформаторськими ідеями Петра I. І тут перші сумніви закралися в душу гетьмана. Щоправда, у здійсненні своїх політичних задумів Мазепа не був оригінальним. Плани союзу з шведами, започатковані ще запорожцями, згодом були розвинуті Богданом Хмельницьким. Але гетьман наповнив їх новим змістом. Він уже опирався на досить стійку історичну традицію, яку репрезентувала частина козацької старшини. Адже в українському суспільстві, незважаючи на економічний, політичний, моральний тиск Москви, завжди залишалися поширеними автономістичні настрої. Вони і були тим живильним середовищем, яке дало гетьману поштовх до роздумів над дальшою долею України і перспективами її розвитку у складі Російської держави. Документи засвідчують, що перші контакти між Мазепою і польським королем Лещінським були започатковані в 1705 році. Перебуваючи в Дубно, він зійшовся з княгинею Анною Дольською, з якою вів "денні й нічні конференції". Розмови з цією "прелестницею" (вислів гетьмана) ще більше посилили сумніви, а також зміцнили впевненість Івана Мазепи в необхідності докорінної зміни політичної орієнтації. Зв'язки гетьмана із Станіславом Лещінським стали відтоді регулярними. Але Мазепа все ще не зважувався прийняти остаточне рішення.

Протягом наступного часу контакти між обома сторонами не припинялися. На їх форму та інтенсивність впливали різні фактори: боротьба між прихильниками Августа II і Лещінського, подальше загострення стосунків козацької старшини з царськими воєначальниками і т.п. Особливе збентеження, що межувало зі справжнім шоком, викликали слова, сказані князем Олександром Меншиковим на званому обіді в гетьмана (липень 1706 р.), де був присутній цар і ряд придворних сановників. Тоді в напідпитку Олександр Данилович порадив Івану Степановичу негайно взятися за реформи внутрішнього устрою Гетьманщини, з тим, щоб остаточно ліквідувати її автономію. Реакцію старшини на ці слова князя найбільш повно висловив прилуцький полковник Дмитро Горленко, який заявив: "Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молим и имя его блажим, что Украину от ига лядского освободил, так противным способом и мы и дети наши во вечные годы душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетьманства своего по смерти своей в такой неволи оставишь".

Так минуло два роки. Очевидно, гетьман, як і раніше, перебував у полоні суперечливих думок, накреслював різні політичні комбінації. Він то підтримує листування з княгинею Дольською (воно становило один із каналів зв'язку зі Станіславом Лещінським), то перериває його, то зашифровує листи, то розкриває їх зміст Петру I. Переломним у болісних роздумах гетьмана над формуванням своєї політичної лінії стала, очевидно, нарада, скликана Петром I у Жовкві (квітень 1707 р.). Деталі розмов гетьмана з царем та іншими воєначальниками невідомі. Але ми добре знаємо про настрої Мазепи, з яким він залишив стіни ставки царя. Тоді він заявив старшині: "Если бы я Богу так верне й радительне служил, получил бых наибольшое мздовозданіе, а здесь хотя б в ангела

пременився, не мог бмх службою й верністю моєю жадного получить благодарствія". Важко сказати, що мав на увазі гетьман. Але зрозуміло одне - що фраза, кинута ним, була не випадковою і приховувала потаємний зміст.

До Мазепа та старшини доходили чутки, одна тривожніша за іншу. Ремствували запорожці на надзвичайно важкі умови царської служби, підняли голос городові козаки, послані на кріпосні роботи в Київ. Їм заборонялося відлучатися додому, переслідували голод і холод, насильство царських офіцерів, які били козаків палицями, знущалися, гвалтували їхніх дружин та дочок. Незабаром надійшов указ Петра I про майбутні реформи в козацькому війську, що передбачали перетворення традиційних полків у драгунські.

Атмосферу невизначеності, ба навіть страху посилювало невблаганне просування шведських військ по литовських землях, паніка серед його польських союзників, відступ царських полків. Іван Мазепа все більше й більше почав утверджуватися в думці про необхідність зміни політичної орієнтації. У жовтні 1707 року гетьман знову звернувся до Станіслава Лещінського з пропозицією перейти на його сторону, знищивши на Україні царські залоги і зробивши з них "міст для шведів".

Однак Карл XII, якому була передана ця пропозиція, відмовився її прийняти. Натомість не шкодував обіцянок польський король. У листопаді 1707 року він звернувся з універсалом до населення України, в якому закликав повернутися "до давніх свобод і вольностей під батьківське і дідичне панування польського королівства". Звичайно, це звернення не було обнародоване. Саме тоді Петру I поступив відомий донос Василя Кочубея, в якому мовилося про антимосковські настрої Івана Мазепа. Гетьман змушений був ще більше утаємничити свої плани. Більше того, десь на початку 1708 року його уповноважений уклав союз з Карлом XII і Станіславом Лещінським. М. Андрусак, проаналізувавши умови угод, дійшов висновку, що та частина, яка торкалася українсько-шведських взаємин, обмежувалася виключно військовою стороною. Натомість договір з Річчю Посполитою мав політичний характер - він передбачав перехід України під владу польського короля на правах, аналогічних Великому королівству Литовському. Мазепа одержував Полоцьке й Вітебське воеводства і титул князя. Цей аспект українсько-польської угоди підтверджують також інші джерела.

У контексті цих подій стає зрозумілим свідчення Пилипа Орлика про те, що особи з найближчого оточення Мазепа "пакта Гадяцькіе читали" - тобто, відому угоду, що її 1658 року підписав Іван Виговський із польським королем.

Наступний розвиток подій показав, що Іван Мазепа продовжував усе ж сумніватися. Одержавши наказ царя вирушати з військом на Стародубщину, він зволивав, обдумував ситуацію, вдавав із себе вірного слугу Петра I. Відомі його наказ про забезпечення провіантом російської армії, розпорядження про зміцнення укріплень Стародуба, Чернігова, Ромен, Гадяча, припис публічно молитися в церквах, щоб Бог дарував царю перемогу над єретиками-шведами. Зрозуміло, що така двозначність поведінки та млявість дій гетьмана не могли не позначитися на успіху задуманої акції. Як засвідчує Пилип Орлик, політику зволикань Іван Мазепа продовжував і в наступні тижні. Це

викликало відповідну реакцію близької йому частини старшини, яка вимагала діяти швидше та енергійніше.

Лише звістка про прибуття Олександра Меншикова змусила лівобережного правителя змінити лінію поведінки. Він повертається із Борзни в свою резиденцію Батури, дає останні розпорядження і зважується на останній крок...

Залишивши в місті досить сильну військову залозу в складі чотирьох полків сердюків і ряду сотень городових козаків, гетьман прибуває у місто Короп, а 25 жовтня 1708 року, переправившись з чотирма-шістьма тисячами козаків через Десну, попрямував на з'єднання з армією Карла XII. Військо гетьмана насторожено зустріло новину про перехід на бік шведського короля. Очевидно, не до кінця переконала його в доцільності задуманої акції і яскрава промова, виголошена Мазепою після переправи. "Братья, - мовив гетьман, - пришла наша пора; воспользуемся представившимся случаем: отомстим москалям за их долговременное насилие над нами, за все совершенные ими жестокости и несправедливости, охраним на будущия времена нашу свободу и права козацкия от их посягательств! Вот когда пришло время свергнуть с себя ненавистное ярмо и сделать нашу Украину страной свободной и ни от кого независимой. Вот к какой будущности я вас призываю. Вы, братья, верно достигнете этой цели при вашем мужестве и при содействии шведского короля, который предлагает вам воевать против москалей вместе со шведами". Про неоднозначну реакцію на промову Мазепа свідчить той факт, що ще до прибуття в ставку Карла XII частина козаків залишила гетьмана і повернулася за Десну.

Увечері 28 жовтня 1708 року Мазепа був уже в таборі шведів. Наступного дня відбулася аудієнція в короля. Гетьман виголосив латинською мовою коротку промову, в якій дякував шведам за допомогу в боротьбі проти московського царя. З перших же хвилин зустрічі він сподобався Карлу XII та його сановним придворним. Тим часом по-іншому розгорталися події в таборі московських військ. Почали надходити перші звістки про перехід гетьмана на бік шведів. Насамперед, про це довідався Меншиков, який відправив гінця з новиною у ставку Петра I. Сьогодні важко сказати, якою була перша реакція царя на повідомлення князя. Зрозуміло одне - російський самодержець був на грані нервового потрясіння. Проте незабаром цей стан минув, і Петро I один за одним видав ряд маніфестів, де сповіщав український народ про перехід лівобережного правителя на бік шведів, демагогічне декларував тезу про вольності і свободи "малоросіян" та закликав старшину з'їхатися для виборів нового гетьмана. Протягом листопада місяця 1708 року відбувся ряд військово-політичних акцій, які надовго закарбувалися в народній пам'яті. 2 листопада війська Олександра Меншикова взяли штурмом Батури: місто було зруйноване, а всі мешканці знищені.

Надалі репресії не припинялися. Вони торкнулися не лише противників Мазепа, але й людей, далеких від політики - тортур, знущань, а нерідко і шибениці зазнали тисячі козаків. Зрозуміло, що політика репресій деморалізувала не лише старшину, а й широкі козацькі кола. 6 листопада в Глухові відбулися вибори "вільними" голосами нового гетьмана. Ним став стародубський полковник Іван Скоропадський. Ще напередодні з наказу царя була влаштована церемонія заочного суду над Мазепою. З опудала, яке символізувало гетьмана, була знята та розірвана стрічка Андріївського кавалера, а кат

повісив його на спеціально спорудженій шибениці.

12 листопада відбулася церемонія проголошення церковної анафеми. В Глухів зібралися представники українського та російського духовенства. Далі, як повідомляє урядове джерело, після молебня в Троїцькій Соборній церкві "митрополит, архієпископ й єпископи с духовними особу вора й изменника Мазепу предали вечному проклятию. Потом Новгорода протопоп Афанасий Заруцкий сказывал козанье, напоминая о прежде бывших изменниках пространно й о проклятий вора Мазепи". Тоді ж у присутності численних православних ієрархів, бояр і царевича Олексія Петровича в Успенському соборі Москви також було оголошено прокляття Івану Мазепі. Але Петро I діяв не тільки батогом, але й пряником. З його наказу величезні маєтки, матеріальні цінності Івана Мазепи та його прибічників переходили в руки осіб, що залишалися вірними скіпетру російського монарха. Грамоти обіцяли прощення всім тим з рядових козаків, хто знову повернувся під протекторат московського царя.

Документи надзвичайно слабо відбивають деталі перебування Мазепи в ставці Карла XII. Добре лише відомо, що його продовжували терзати сумніви. Маніфести, які розсилалися в різні полки України, не мали того успіху, на який розраховував гетьман. Козаки й селяни насторожено, а то й вороже зустрічали його посланців. Байдуже були сприйняті також універсали шведського короля. Натомість спроби реквізиції з козацьких і селянських господарств продовольства нашовхувались на рішучу протидію народу. Факти справжньої партизанської війни, яка розгорнулася тоді на Лівобережній та Слобідській Україні, відзначають найрізноманітніші джерела, сучасники та учасники цих подій. Особливо похитнув впевненість гетьмана перехід на сторону Петра I ряду полковників та представників генеральної старшини, що з кінця жовтня перебували разом з Іваном Мазепою в шведському таборі. Тоді правитель Гетьманщини затіяв нову політичну гру з Петром I. До царя почали надходити повідомлення про те, що Мазепа прагне до замирення. Як важливий аргумент у серйозності цього наміру, він надіслав пропозицію (через миргородського полковника Данила Апостола), яка передбачала захоплення й передачу в руки російського самодержця шведського короля та його генералів. Сьогодні важко стверджувати, наскільки серйозним у цих намірах був Мазепа. Але нам добре відомо, що замирення на цій основі не відбулося.

Єдиним успіхом у ці тривожні для Мазепи дні став перехід на його бік частини запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Доля повернулася так, що колишні вороги на спільній антиросійській платформі об'єдналися. Наприкінці 1709 року у Великих Будищах відбулася зустріч запорожців з Мазепою і Карлом XII. 8 квітня, очевидно, в результаті переговорів обох сторін (за участю запорожців) укладено нову шведсько-українську угоду. На жаль, її тексту дослідники не мають. Реконструювати зміст цього важливого документа дозволяють праця придворного проповідника шведського короля Г. Нордберга, а також відомий "Вивід прав України" Пилипа Орлика. Прочитуємо повністю цей договір у переказі генерального писаря:

"1. Й.К.В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою

шведських генералів, але під час операції на Україні Й.В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки достачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що - як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частини прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка - треба сподіватися - не наступить ще довго, Стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, що до герба й титулу князя України, Й.К.В. не могли ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Малин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені його Величества Царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

2. Що коли б змінити щось, то цим би порушилися умови Карловицького договору".

Михайло Грушевський на підставі документів, датованих уже 1710-1711 роками, приводить дещо інше формулювання цього договору: "Україна обох сторін Дніпра з військом Запорозьким і народом Малоросійським має бути вічними часами свобідною від всякого чужого володіння".

Реалії продовжували складатися не на користь Мазепа. У травні 1709 року царські війська полковника Яковлева зруйнували Запорозьку Січ і знищили багато козаків. 27 червня відбулася битва під Полтавою, в результаті якої шведи зазнали поразки і змушені були втікати у турецькі володіння. Разом з своїм союзником через Переволочну з рештками козаків переправився також Іван Мазепа. Розпочався тривалий та складний перехід степами Північного Причорномор'я. Важко відновити думи колишнього володаря величезних багатств Гетьманщини. Загроза захоплення в полон та неминучої розправи з боку Петра I змушувала його невпинно гнати стомлених коней, шукати найкоротших шляхів до Бугу, на правому березі якого був порятунок. Лише 8 липня Іван Мазепа, Карл XII, козацька старшина та шведські генерали зійшли на турецький берег. Знову розпочався важкий перехід в пекучих акерманських степах. Нарешті в серпні втікачі

дісталися Бендер. Проте бажаний спокій не настав. Стало відомо про те, що Петро I неодноразово просив турецькі власті видати Мазепу. Щоправда, Туреччина відмовилася це зробити. Але хто-хто, а гетьман добре знав звичаї Отаманської Порти. Прохання царя, помножене на золоті червінці, повинно було зробити свою справу.

Нервове напруження останніх місяців, жорстокі невдачі, провал планів та задумів, безперечно, підірвали здоров'я старого гетьмана. Іван Мазепа занеміг. Відчуваючи наближення смерті, він наказав спалити документи, що належали йому, висповідався перед священником, якого спеціально доставили із Ясс. 2 жовтня 1709 року гетьман тихо помер у селі Варниці неподалік від Бендер.

Похорони Мазепа були обставлені надзвичайно пишно та урочисто. Багато споряджену домовину везло шестеро білих коней. В останню путь покійника супроводжували рядові козаки, старшина, Карл XII. Грала сурми, віддаючи останні почесні небіжчику, гриміли мушкетні залпи. Іван Мазепа був похований у кафедральній церкві св. Юрія у місті Галаці.

Сьогодні вчені можуть сперечатися, шукати недоліки у діях гетьмана, погоджуватися чи критикувати його окремі вчинки. Незаперечним лишається тільки той факт, що політичний крок Івана Мазепа у 1708 р. відбивав потаємні настрої частини козацького суспільства, яка прагнула бачити Україну незалежною державою. Акція, здійснена гетьманом, залишила глибокий карб на всьому суспільно-політичному організмі України не лише вісімнадцятого, але й наступних століть.

Джерело: http://pravyteli.us.org.ua/lib/mazepa_2.html

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про Мазепу Івана Степановича:

- [Мазепа Іван Степанович \(1639-1709 рр.\)](#)

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)